

ՆԱԽԹԱԾՐՋԱՆԻ ԲԱՆԻՈՐՆԵՐԸ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԽԱԺԱԿՆԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն 1)

Նաւթաշրջանի բանւորները կազմւած են Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և Շամախու գիւղացիներից, Դաղստանի զաւակներից, որոնց բացարձակ առաւելութիւն է տրւում: Հորեր փորելու գործում, ռուս զաղթականներից և պարսկահպատակ թուրքերից: Այս ազգութիւններից համարեաւ բոլոր հայերն ու պարսկահպատակները պանդուխտներ են (ոչ զաղթական), իսկ ռուսների մեծ մասը զաղթականներ են, քիչ մասը պանդուխտներ ²): Բոլոր բանւորները ներկայացնում են հողից բաժանւած գիւղացի և միջոցներից զրկւած արհեստավորներ ու անգործութիւնից իրանց հայրենիքում աւելորդ դարձած մարդիկ:

Կովկասի արքունական գիւղացիների հողատիրութեան և կեանքի հետադադարութիւնները ցոյց տւին, որ Անդրկովկասում, շատ քիչ բացառութիւններով, տիրում է սակաւահողութիւն: Այդ սակաւահողութիւնը դրդում է գիւղացիների աւելորդ աշխատող ձեռքերին պանդխտելու զանազան կողմեր, գործ փնտրելու համար: Այսպէս օրինակ — Ղարաբաղի Սիսիանի կամ Զանգեազուրի և Շամախու գիւ-

¹) Տես «Մուրճ» 1892 թ. № 10, 11, 12 և 1893 թ. № 3:

²) «Պանդուխտ» խօսքը հասկանալով պ. Ա. Արասխանեանցի տառնաբացատրութեամբ, տ. «Մուրճ» 1889 թ. 11 և 1890 թ. 6 «Պանդխտութեան խնդիրը»:

ղացիները թափուում են Բագու: Հին-Նախիջևանի գիւղերը (Թմբուլը, Շխմահմուդը, Թազագիւղը, Նարիմջան և այլն) իրանց պանդուխտներին ցրում են եւրոպական Ռուսաստանի և Կովկասի շատ կողմերը: Ալէքսանդրապոլի գաւառը դեռ ոչ մի հեռու կողմի վրայ որոշ հոսանքներ չի հանել: Այս վերջին երկու տարիներում նշմարուում են Բագու ձգւողների կարապետները (դեռ բոլորը քաղաքից): Ուշադրութեան արժանի է, որ այդ քաղաքից (Ալէքս.) ամենից առաջ պանդխտում են ուսուցչական դասակարգին պատկանող բազմաթիւ երիտասարդները, որոնց վրայ, ընդհանրապէս, իրանց ծննդավայրը շատ ծուռ աչքով է նայում: Շիրակի սակաւահող գիւղացիների միակ սլանդխտատեղիներն են առայժմ Ալէքսանդրապոլ քաղաքը, ուր թափուում են հունձի և կալի ժամանակները և վերջին պատերազմի ժամանակ խլած նոր տեղերը (Ղարսը, Կաղզանը, Սարիղամիշը և այլն): Նոյն երևոյթները տեղի ունեն և Երևանի, Ասալցխայի, Գանձակի և ուրիշ տեղերի համար:

Ուրեմն հայ գործաւորների և մշակ բանւորների Բագու պանդխտելու պատճառը գլխաւորապէս սակաւահողութիւնն է: Մօտաւորապէս նոյն պատճառն են բերում և ռուս բանւորները: Նրանցից շատերին հարցրել և մի պատասխան եմ ստացել. «безделье, безработица» ասում են թէ գիւղական գաղթականներն ու պանդուխտները, թէ քաղաքացիները Պէտք է նկատել, որ Բագու գալիս են առհասարակ Վոլգայի ափերին մօտ ընկած գիւղերից և քաղաքներից: Իսկ այս վերջին 1891 թ. սովը կարողացաւ այնքան աւելւորդ մարդիկ ստեղծել, որ երբ մարդ մտածում է, մազերը փշաքաղւում են:

Բագու գալիս են Պարսկաստանի այն մասերից, որոնք մօտ են ծովափին և ցամաքային սահմաններին: Աւելի շատ պատահում են Արդաբիլի շրջականների գիւղացիները: Հայը և Ռուսը պանդխտում կամ գաղթում են Բագու, որովհետեւ հող չկայ, գործ չկայ, որովհետեւ գործ է հարկաւոր, իսկ պարսկաստանցին չի պանդխտում անհողութեան կամ անգործութեան պատճառով: Նրան դուրս է քշում իր երկրից տնտեսական կեանքի անխլանութիւնը, նրա քայքայման հասած դրութիւնը: Պարսկաստանցին ունի հող, կարող է մշակել, լաւ արդիւնքներ ստանալ, բայց այդ արդիւնքները դին չունեն, մեռած են, որովհետեւ չի կարող ծախել. չկայ շուկայ: Իսկ

շուկաների բացակայութեան պատճառն էլ Պարսկաստանի կիսավայրենի դրութիւնն է. չկան ճանապարհներ, հաղորդակցութեան և տեղափոխութեան յարմարութիւններ: Բայց հարկն ուղում են, և այն էլ նաղտ փողով. բերքերով հարկ վճարել չի կարելի Պարսկաստանում: Խեղճ պարսկաստանցին շուտով վարում—ցանում է իր արտերն ու հողերը, հնձելը թողնում է իր կնոջ և ծերերի վրայ և ինքը զալիս է Բագու մի քանի կոպէկ աշխատելու, որ հարկերը վճարի: Սրանք ամեն տեսակ խնայողութիւն գործեն զնույն, որ շուտով վերադառնան: Քիչ չեն այն դէպքերը, երբ նաւթադաշտում կամ Սև-Քաղաքի փողոցներում պարսկական հիւպատոսութեան ծառայողները, մատենները թւերի տակին, թափառում են այս ու այն կողմ, որ զոնեն պարսկահայտակ բանւորներին և հարկերը պահանջեն:

*
* *

Իրամատէրը ձգտում է միշտ քչացնել վարձագինը և շատացնել աշխատութեան ժամերը, իսկ բանւորը ձգտում է անել միշտ հակառակը: Եթէ որ և է արդիւնադործութիւն կարող է հանել անհրաժեշտ ծախսերը և մի բան էլ տիրոջն օգուտ պահել, այն ժամանակ այդ գործը համարւում է պահպանութեան արժանի ձեռնարկութիւն, եթէ ոչ՝ ոչնչանում է ինքն իրան: Երբ ձեռնարկութիւնն օգտակար է և բանւորների թիւը քիչ, բանւորի վարձագինը բարձրանում է. ո՞վ չի համաձայնել ուրիշներին էլ բաժին հանել մի քիչ, եթէ համոզւած է, որ բաժինը փառաւոր է լինելու: Աւելի լաւ է բուրժուաշի համար մի քանի կոպէկ աւելացնել բանւորի վարձագինի վրայ, որ ինքը մեծ օգուտներից չը զրկւի, քան թէ խնայել բանւորից և իրան էլ զրկել բոլորից: Երբ գործերն ընկած դրութեան մէջ են, օգուտը քիչ է, փոքր ձեռնարկողներն իսկոյն «փակում են իրանց խանութները» և գործից հեռանում: Բանւորների թիւն աւելանում է. դեռ ևս գործերը շարունակող մեծ ձեռնարկողներն սկսում են քչացնել վարձագինը և հասցնել այն չափին, որից պակասը չէր կարող մարդու ամենամանհրաժեշտ կարիքներն անգամ լրացնել: Սկսում է մրցում բանւորների մէջ. ո՞վ չի համաձայնւում, դուրս է գլուում: Ի՞նչ փոյթ դրամատիրոջ համար. արդէն պատրաստ է պահեստի զօրքը: Բանւորն աւելի

յարմար է համարում քչով ծառայել քան ոչինչ։ չը տոնանալ քաղցած ման գալ։ Այդ ժամանակ որքան տեղեր կան, բռնուում են, իսկ մնացածները դուրս են ընկնում և դառնում «աւելորդ»։ «Աւելորդ մարդկանց» թիւը շատանում է գործերի ձախ դրութեան, կրիգիսների ժամանակ, իսկ գործերի յաջող ժամանակներում կամ բոլորովին վերջանում է «աւելորդների» բանակը կամ այնքան քչանում, որ մնացածներն էլ կարող են լինում մի կերպ գլուխները պահել, վարձելով փողոցներն աւելելու, պատահական բռներ տալանելու և ուրիշ գործերի համար։ Բացի այդ երկու ծայրերից կայ և մի միջակ դրութիւն, որի ժամանակ ոչ բանւորն է չափազանց նեղւում, ոչ էլ դրամատէրը։

Մեզանում էլ կատարւում է այդ մրցումը տեղի համար, մեզանում էլ երեւում են երբեմն «աւելորդ» մարդիկ, բայց մինչև վերջին ժամանակներս այդ մարդկանց թիւը շատ քիչ էր։ Վերջին ժամանակներս զգալի կերպով սկսել է կազմւել «աւելորդ մարդկանց» բանակը։ Բայց այդ բանակը չի կարող կաշուել լինել, չի կարող մեծ չափեր ստանալ, որովհետեւ արտադրութիւն է ժամանակաւոր պատճառի (Ռուսաստանի սովի)։ Բացի դրանից չեն կարող շատ մարդիկ աւելորդ մնալ մեզանում, որովհետեւ մեր բանւորները գաղթականներ չեն, այլ միայն պանդուխտներ, որոնք կարող են թողնել և հեռանալ իրանց տեղերը, ուր կարող են այսպէս կամ այնպէս մի ամենաշնչին ապրուստ գտնել զանել։ Միւս կողմից «աւելորդ մարդու» դրութիւնը դեռ ևս մեզանում այնքան սարսափելի չէ, որքան Նւրոպայում։ Լոնդոնում քաղցածութիւնից մեռնելը հնարաւոր է «աւելորդ մարդու» համար, իսկ մեզանում դեռ ևս ոչ։ Գեռ մեզանում շատ աւելի բարձր են տեղացիական, հայրենակցական և ուրիշ նահապետական գովելի զգացմունքները։ Անգործ մնացած ընկերոջը վերջնում են իրանց մօտ երկրացիները, մի առ ժամանակ պահում, տեղ փնտրում նրա համար և այլն։ Դեռ ևս չը լսած բան է մեզանում քաղցածութիւնից մեռնել։

Բնական է, որ մեզանում բանւորների տեղի համար վարած մրցութիւնն էլ այնքան խիստ չի կարող լինել, որքան աւելի զարգացած գործարանական կեանք ունեցող երկրներում, ուր բացի գործարանական աշխատանքներից, ուրիշ ոչ մի կանոնաւոր աշխատ-

տանք չկայ: Մենք էլ կանգնած ենք այդ ճանապարհի սկզբին. բայց դեռ չենք ընկել նրա լայն մասերը... Մեր բանւորների մըրցումը լինում է միայն ազգութիւնների կողմից: Պարզեմ ասածս: Հայ բանւորը պանդուխտ է. նա եկել է ժամանակաւորապէս: Գործերը շատ վատացան, նա կը գնայ, ինչպէս և առհասարակ գալիս, մի քանի մանէթ հաւաքում, գնում են: Նոյնն է և Պարսկաստանցու կողմից: Մնում են Ռուս և Գերմանացի բանւորները: Սրանց թիւն էլ այնքան քիչ է, որ մեծ մրցում չեն կարող առաջացնել: Իմ ակնարկած մրցումը ուրիշ տեսակ մրցումն է. նա բնական հետեանք է զանազան ազգութիւնների ունեցած զանազանաչափ պահանջների: Ռուսը, Գերմանացին, Հայը աւելի կուտուրական ժողովուրդ են, նրանց պահանջներն աւելի են, քան թուրքինը կամ պարսկաստանցունը. թուրքը կարող է երկու քարից մի օջախ շինել, վրան դնել մի թիթեղի կտոր, փողոցներից կամ դուրս թափւած աղբակոյտերի միջից հաւաքած փայտի կտորներ վառել, շաղանակ խորովել, ծախել և օրական 20—30 կոպէկ աշխատել. կամ մի քանի տասնեակ նարինջներ ածել զգրոցի մէջ, ամբողջ օրը թափառել փողոցներում, նոյն իսկ երբեմն կէս մասն էլ չը ծախել, էլի մի 20—30 կոպէկ վաստակել և դրանով իր պահանջներին բաւականութիւն տալ: Իսկ հայն այդքանով չի կարող բաւականանալ, ուստի աւելի ևս. սրանք ունեն իրանց մի քանի պահանջները, որոնցից չի կարելի զրկել նրանց, բայց թուրքն արդէն իսկ զրկւած է: Ռուս բանւորը մի քանի տօն օրերին երբէք չի բանիլ, որքան կուգէք ստիպեցէք նրան, իսկ հայն ու թուրքն այդ չեն իմանում: Այդպէս և ուրիշ պահանջներ, որոնց թւելն աւելորդ կը լինէր: Պարսկաստանցու պահանջներն աւելի ևս քիչ են, քան կովկասցի թուրքերինը: Այլ թէ ինչն է պատճառը, որ պարսկաստանցին մի տեսակ բնական մրցող է հայ և ուստի բանւորի համար, ինչպէս չինացիները Միացեալ-Նահանգների բանւորների համար:

Մեր բանւորների վարձագնի մասին ևս չիշլած է յօդւածի զանազան մասերում առանձին առանձին, որից երևում է, որ օրավարձը մշակ-բանւորների համար եղել է 40—60 կոպէկ, իսկ ամսավարձ բանւորի ռոճիկը եղել է մօտ 15—25 մանէթ, կամ օրական 50—80 կոպէկ: Այս բուն նաւթային դորժերում և այն էլ

մշակ-բանւորների և սրանցից ղուրս եկած հնոցապանների, հարողների, քաշողների և հասարակ ամսավարձկանների համար, իսկ օժանդակ արհեստներում ծառայող վարձկան արհեստաւորների համար արդէն թւեր կան. օրական չափն փականագործների համար—1—2 մանէթ (ռուբ.), ճախարակադործների համար—1,20—2,50, դարբինների համար—1,50—3,50, խառատների համար 80 կ.—1 ռ. 50 կ., կաղապարագործների համար 1,50—2,50, ձեւակերտողների համար—1,00—1,80, ձուլողների համար—1,50—3,00, և խլուկների կամ կաթսայագործների համար 80 կոպ.—2 մանէթ: Բուն նաւթալին զործում ծառայող օրավարձի և ամսավարձի չափսը ղուրս է գալիս օրական 45—70 կոպէկ, իսկ վարձկան արհեստաւորների համար միջին չափսը լինում է 1 մանէթ 16 կ.—2 մանէթ 45 կ.: Ինչպէս տեսնում էք, զանազանութիւնը շատ խիստ է և աչքի ընկնող: Սրդէն ասացինք, որ սրա պատճառը մշակ-բանւորների բազմաթիւ լինելն է և արհեստաւորների քչութիւնը: Ուշադրութեան արժանի է, որ ամեն մի ազգութիւն ստանում է ձիշտ այնքան աւելի վարձ, որքան նրա պահանջներն աւելի շատ են. ռուսներն ստանում են օրական 60 կոպէկ, հայերը—օրական 50 կ., իսկ սլարսկահայառակները—40 կոպէկ: Նոյնն է և միւս ազգերի համար: Միայն այս վերջին ժամանակներս սկսել է ընկնել վարձագլինը: Օրինակ 1891 թ. դեկտեմբերին բազմաթիւ ռուս սովեթների պատճառով, ռուս բանւորի օրավարձն ընկաւ մինչև 30—35—40 կոպէկի, հայինն էլ հասաւ մինչև 40-ի, իսկ սլարսկահայառակինն աւելի ևս՝ մինչև 30-ի: Կարելի էր, օրինակ, տեսնել այդ ռուս քաղցածների խմբերը, թէ ինչպէս աշխատում են դանդաղ, ծոյլ կերպով՝ «կասպեան» ընկերութեան շաղրաւնի չորս կողմը, նաւթալների տեղերը պատրաստելու ժամանակ:

Թէ բուրժուալի ձգտումը երկարացնելու աշխատութեան ժամանակը, թէ վարձադնի տատանումները, թէ բանւորների իրար մէջ լարած մրցումը տեղի համար, թէ դրամատէրների մրցումը բանւորների համար, թէ աւելորդ կոչւած մարդիկը և այլն և այլն չեն կարող ունենալ մեղանում այն խիստ և մեծ ձեւերը, ինչ ունենում են նրանք Եւրոպայում կամ մի ուրիշ արդիւնագործական երկրում: Ուրիշ հարց, եթէ Բագուի նման արդիւնագործական կենդ-

րոնների թիւը շատ լինէր Կովկասում, ուրիշ հարց, եթէ ամեն կողմ ցրւած լինէին զործարաններ ու արհեստանոցներ և զիւղական սակաւահողութիւնը աւելի զօրեղ լինէր: Իսկ առաջժամ մեր զործարանական կեանքը դրւած է այնպիսի բացառիկ պայմանների մէջ, նա այնպէս է կապւած պանդխտութեան խնդրի հետ, որ չի կարող ունենալ խիստ ու որոշ արտայայտութիւններ:

Ի հարկէ շատ հետաքրքիր կը լինէր վճռել այն հարցը, թէ որքան հնարաւոր է բանւորի համար ապրել յիշւած վարձով, որքան կարող է յետ ձգել, ինչ կը լինէր, եթէ ընտանիք ունենար և այլն և այլն: Սրա համար հարկաւոր է աչքի առաջ ունենալ Բագուի թանգութիւնը, նաւթադաշտի և Սև-Քաղաքի տների պակասութիւնը և ուրիշ շատ պատճառներ, որոնք բարդեցնում են հարցի վճռումը: Կաշխատեմ այդ մասին մի թեթեւ տեղեկութիւն տալ յօդւածի վերջերում, երբ կը խօսւի բանւորների ապրուստի մասին:

Մի քանի խօսք ևս վարձագնի մասին: Ամսավարձ բանւորներն աշխատում են օրական ուղիղ 12 ժամ, իսկ վարձկան արհեստաւորները՝ նրանցից $1\frac{1}{2}$ ժամ պակաս. նոյնն է և օրավարձ մշակների համար: Եթէ բոլորի էլ աշխատանքի տեղողութիւնը հաւասարեցնենք 12 ժամի, այն ժամանակ բուն նաւթային դործի բանւորների օրավարձը կը դառնայ 47—73 կ., իսկ արհեստաւորներինը 1 ա. 33—2 ա. 80 կ.: Ուրեմն զանազանութիւնն աւելի ևս մեծացաւ: Ամենադժւար Ֆիզիքական աշխատանքները բաժին են ընկնում մշակ-բանւորներին և ամենաչնչին, ամենսողորմելի վարձազինն էլ նրանց վրին է ընկնում: Այդպէս է ներկայ կեանքի բոլոր ձգտումը. Ֆիզիքական աշխատանքը որքան կարելի է քիչ դնահատել, ճնշել, իսկ մտաւորը—որքան կարելի է բարձրացնել, շատ վարձատրել: Դրա հետեանքը լինում է այն, որ աւելի և աւելի սկսում է մեծանալ մտաւոր աշխատանքով ապրողի և Ֆիզիքականով ապրողի մէջ եղած վիհը, աւելի սկսում է խտանալ այդ երկու դասակարգերի բնագիտական տարբերութիւնը. մէկը ձգտում է դառնալ միայն ջղերով ապրող, միւսը միայն մկաններով: Երկուսի դրութիւնն էլ հիւանդական է, երկուսն էլ դէպի կորուստ են գնալու, եթէ կեանքի կազմակերպութիւնը չը հասնի օգնութեան, եթէ

տեխնիկայի զարգացումը չօգնէ անել դրուժիւնից դուրս գալու։

Յաւալի է, որ մշակ-բանւորից դրամատիրոջ ստացած օգուտը յայտնի է, եթէ ոչ շատ պարզ կերեւար օգուտելու ձգտման շնորհիւ ականջներն և շատ մարդիկ կը սարսափէին այդ օգուտի չափի և բանւորի ստացած վարձի համեմատութիւնից։ Բայց ինչ որ յայտնի է, դիմենք նրան։ Մի փոքրիկ գործարանում ճախարակագործն ստանում էր (91 թ. սեպտ. մինչև 92 թ.ի յունւարը) 1 ռ. 90 կ. օրավարձ, իսկ դարբինն ստանում էր 2 մանէթ։ Սրանց 11 ժամուայ (օրական) աշխատանքը գործարանատէրը գնահատում էր 10 մանէթ։ Ի հարկէ կային և ծախսեր, բայց այդ բոլոր ծախսերը հազիւ հասնէին 1—1 ռ. 50 կ. ամենաշատը, թող լինի 2 մանէթ, Նոյն իսկ 2,50 կ., բայց էլի ճախարակագործի աշխատանքից օրական կը մնար 5 մանէթից աւելի արդիւնք, նոյնը և դարբնից։ Եթէ դործի վրայ գնում է երկաթ, պղինձ և ուրիշ նիւթեր, պատէր տուողից այդ նիւթերի համար էլ աւանձին են վերցնում, այնպէս որ յիշած ծախսերը հաշած է լուսաւորութեան, մեքենաների փշանալու, հաշապահի և ուրիշ ծախսերի համար։ Փակաւագործն ստանում էր (նոյն տեղում) օրական 1 ռ. 40 կ., իսկ սրա գործը գնահատւում էր 4—5 մանէթ։ Այդպէս է և ուրիշ գործարաններում։ Զուլոդները, նայեցէք, յաջող հանգամանքներում որքան արդիւնք կարող են տալ։ Գործին շատ հմուտ արհեստաւորներ վկայում են, որ բոլոր ծախսերը հանելով, ամեն մի փէից զուտ արդիւնք մնում է մօտ 1 ռ. 20—1 ռ. 50 կ.։ Այդ մի փութ ձուլաժքից, Յաջող հանգամանքներում կարող է շաբաթական երկու երեք անգամ ձուլում լինել, ամեն մի անգամին 100—140—150 փութ։ Օգուտն ահագին է... Իսկ այդտեղի ձուլողներն ստանում են առհասարակ 1 ռ. 40 կ.—2 մանէթ, ոչ աւելի (խօսքս փոքր և միջակ բանւորների մասին է)։

Այդ օժանդակ արհեստներում, որ դեռ զուլած չեն «չաղ» օգտով. իսկ ինչ է նաւթային գործը, այդ ուրիշ հարց է. նրա ականջներն արդէն ամեն տեսակ չափից անցնում են։

Բանւորական ժամանակի մասին խօսած ժամանակ ասացինք, որ գիշերային աշխատութիւնը թէև պարտաւորեցուցիչ է օրէնքով, բայց de facto դուրս է գալիս պարտաւորական։ Պէտք է ճշմար-

տուլթիւնը խոստովանել. գիշերացին աշխատանքի ամեն մի ժամը զնահատուում է $1\frac{1}{2}$ ռուբլի: Այն էլ պէտք է ասել, որ այնքան են խուզում պոչից, ականջից, գլխից, որ կրկին դուրս է գալիս շատ անգամ ցերեկայ հաշիւ:

Ինչպէս ուրիշ կարգերի, այնպէս էլ վարձագնի վերաբերութեամբ որոշ չափեր զնոյնները, սովորութիւն դարձնողները նոյն հիմնարկութիւններն են, ինչ արդէն մի անգամ յիշեցինք:

(Կը շարունակւի)